

«ТКУМА»
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ
ГОЛОКОСТУ:
український вимір**

**Науковий журнал
Випуск 9**

Дніпро
2017

УДК 930.85
ББК 63.3 (2) 722
П 78

Рекомендовано до друку
Міжнародною Академічною радою Інституту «Ткума»

Йоханан Петровський-Штерн (*Чикаго, США*)
Пол-Роберт Маґочі (*Торонто, Канада*)
Кай Струве (*Галле, Німеччина*)
Андрій Уманський (*Париж, Франція*)
Андрій Кравчук (*Садбері, Канада*)
Ярослав Вежбенець (*Жешув, Польща*)
Владислав Гриневич (*Київ, Україна*)
Олександр Зайцев (*Львів, Україна*)

Редколегія:

Ігор Щупак
Анна Медведовська
Єгор Вradій
Денис Шаталов

П78 Проблеми історії Голокосту: український вимір. Науковий журнал – Випуск 9. –
Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2017. – 280 с.

ISBN 978-966-383-978-3

Поточний випуск журналу містить статті науковців, які висвітлюють різні аспекти проблематики Голокосту в Україні; коментовані джерела, передусім спогади періоду Другої світової війни; рецензії та огляди актуальних наукових праць.

Рекомендований дослідникам, викладачам, аспірантам, студентам та всім, хто цікавиться студіями з Голокосту.

This issue of the Journal contains academic articles covering various aspects of the Holocaust in Ukraine; commented sources, particularly, the memories of World War II; reviews of the latest academic papers.

The issue is recommended for researchers, teachers, post-graduate students, graduate students and all those interested in the Holocaust studies.

ISBN 978-966-383-978-3

УДК 930.85
ББК 63.3 (2) 722

© Інститут «Ткума», 2017
© ПП «Ліра ЛТД», 2017

ЗМІСТ/ARTICLES

- 7 **ВІД РЕДАКЦІЇ**
8 **EDITOR'S FOREWORD**

ДОСЛІДЖЕННЯ

- 10 **Роман Шляхтич**
Створення та функціонування місцевої допоміжної поліції на Криворіжжі в роки німецької окупації
- 27 **Фаїна Винокурова**
Голокост від куль, від голоду та хвороб: доля євреїв на території Трансністрії 1941–1942 рр.
- 68 **Александр Круглов**
Депортация и уничтожение евреев Одессы в северных районах области в 1942 г.
- 100 **Ірина Захарчук**
Пам'ять та ідентичність: українські літературні проєкції Голокосту
- 130 **Владимир (Зеєв) Ханин, Элина Бардач-Ялова**
Историческая память эпохи постмодерна: эксперты о месте темы Холокоста в самосознании постсоветского еврейства

ДЖЕРЕЛА

- 155 **Ігор Щупак**
Знищення і рятування євреїв Борислава: аналіз одного документа з архіву Єврейського Історичного Інституту
- 174 **Денис Шаталов**
«Узнал я архитрагические вещи»: відомості про Голокост у листах військовослужбовців РСЧА
- 179 **Єгор Вradій**
Геноциди та тоталітаризми першої половини ХХ ст. очима обивателя з провінції

ПЕРЕКЛАДИ

208 Ребекка Л. Голберт

Українські місця Голокосту: табір у селі Печера і політика пам'яті (переклад С. Гіріка)

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

247 Василь Гулай

Праведники народів світу: Довідник / За ред. І. Я. Щупака. – Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016.– 224 с.

253 Максим Гон, Петро Долганов, Наталія Івчик

Реанімована історія масового вбивства:
рецензія на книгу Джеффри Бердза «Голокост у Рівному»

ХРОНІКА

267 Валентин Рибалка

Міжнародний публічний симпозиум «Імперії, колонії та голод в історико-порівняльній перспективі»

271 Анна Медведовська

Міжнародна конференція «Бабин Яр та інші „забуті” місця Голокосту»

276 ІНСТРУКЦІЇ АВТОРАМ

278 INFORMATION FOR CONTRIBUTORS

ВІД РЕДАКЦІЇ

Проблеми історії Голокосту: український вимір – міжнародний реферований науковий щорічник Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», видається з 2002 р.

Журнал присвячено проблематиці Голокосту та інших геноцидів ХХ ст. Фокусуючись переважно на українських сюжетах, видання покликане ввести їх у широкий контекст європейської та світової історії.

Проект має на меті сприяти становленню та розвитку української історіографії Голокосту, входженню означеної проблематики до загальноукраїнського історичного наративу, розширенню наукового діалогу між вітчизняними та зарубіжними дослідниками Голокосту шляхом публікації:

- якісних оригінальних досліджень;
- перекладів значущих для українських студій іншомовних текстів, сфокусованих на проблематиці Голокосту;
- джерел та коментарів до них;
- рецензій на актуальні наукові праці;
- оглядів найважливіших наукових подій.

Мови видання – українська, російська та англійська. З 2017 р. усі статті публікуються в супроводі розширених англійських анотацій.

Редакція журналу запрошує авторів з України і зарубіжжя до співпраці та пропонує надсилати матеріали, що являють собою:

- праці теоретико-методологічного або узагальнюючого характеру, присвячені Голокосту;
- компаративні студії Голокосту в Україні та інших регіонах колишнього СРСР, Східної та Західної Європи; порівняльний аналіз конкретно-історичних і цивілізаційних аспектів Голокосту та інших геноцидів;
- фактологічні дослідження різноманітних аспектів Голокосту на українських землях;

Денис Шаталов¹

«УЗНАЛ Я АРХИТРАГИЧЕСКИЕ ВЕЩИ»: ВІДОМОСТІ ПРО ГОЛОКОСТ У ЛИСТАХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ РСЧА

(з фондів Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»)

Фонди музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» містять значну кількість джерел особистого походження часів Другої світової війни, у тому числі й листування бійців-євреїв. Однак, як показав аналіз змісту, лише у трьох комплексах – О.С. Гріншпона, Ю.І. Бродського та М.Д. Каца – наявні згадки про масове винищення євреїв. У цій публікації пропонуємо матеріали з листування цих людей. На трьох прикладах можна побачити, що знав (та що міг написати) про нацистське знищення євреїв радянський військовослужбовець у 1943–1945 рр. втім, у всіх трьох комплексах з 46 документів сукупно безпосередньо Голокосту присвячено декілька речень. Однак саме це і відображає місце і обсяг згадок про масові вбивства в листуванні з рідними.

Зокрема, з двадцять одного листа **Олександра Соломоновича Гріншпона**² згадки про масові вбивства є лише у двох. Перший лист був написаний, очевидно, відразу після отримання звісток про визволення населеного пункту, де проживала родина дружини адресанта – її батько Іван Семенович Круть, сестри Оксана та Ольга та малолітній син Олександра Вадим. Автор писав лист, не знаючи, чи

1. Денис Валерійович Шаталов – кандидат історичних наук, заступник керівника наукового відділу Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума».

2. О.С. Гріншпон народився у 1910 р. До війни працював на посаді вчителя та директора у школах Межівського району Дніпропетровської області. У листопаді 1939 р. призваний на строкову службу до лав РСЧА.

Воював у складі 16-го окремого штурмового інженерно-саперного батальйону 4-ї окремої штурмової інженерно-саперної бригади, рядовим розвідником та командиром відділення. Загинув 13 липня 1944 р. під час боїв за м. Вільнюс. Нагороджений орденом Червоної Зірки та медаллю «За відвагу», орден Вітчизняної Війни I ст. отримав посмертно.

не відсилає його в порожнечу, не знаючи, чи є живими адресати – оскільки був обізнаним, у тому числі з власного досвіду, про ставлення окупаційної влади до місцевого населення. У другому листі, що пропонуємо до уваги, інформація про Голокост теж присутня лише між рядками – у висловленні розуміння причин, через які з 1941 р. його син офіційно носив українське прізвище діда.

З десяти листів **Юрія Ісайовича Бродського**³ до дружини Ріви та сина Ісака дев'ять – доволі лаконічні та мають загальною стандартний зміст: вітання, повідомлення про те, що з адресантом все гаразд і прохання писати частіше. Найбільш розлогим та найбільш емоційним є лист, написаний під враженням короткого візиту адресанта до Дніпропетровська в лютому 1944 р., візиту, під час якого Юрій Ісайович дізнався про загибель більшості рідних.

Чотири листи **Матвія Давидовича Каца**⁴ до рідних, наявні у фондах музею, не містять жодних згадок про Голокост. Інформацію про вбивства в Дніпропетровську ми можемо отримати лише з короткого листа голови Червоногвардійського райвиконкому м. Дніпропетровська, який, очевидно, був відповіддю на запит про долю рідних чи знайомих М.Д. Каца.

Листи подаються мовою оригіналу. При публікації збережено всі стилеві та орфографічні особливості текстів, зокрема й авторські помилки. Розкриті скорочення, прочитані за змістом та непрочитані місця позначені квадратними дужками. Опущено повні домашні адреси адресатів.

3. Юрій Ісайович Бродський народився у 1905 р. Призваний до РСЧА у червні 1941 р. Війну закінчив у званні інженер-капітана на посаді заступника начальника фронтового польового артилерійського складу 2053 з технічної частини. Нагороджений медаллю «За відвагу».

4. Матвій Давидович Кац (1894–1951) народився у м. Кам'янське. Був членом РКП(б) із серпня 1917 р. Брав активну участь у революції, з жовтня 1917 р. був бійцем загону Червоної гвардії, з лютого 1918 р. – у лавах Червоної Армії.

Мобілізований до РСЧА 22 червня 1941 р. З червня 1941 р. перебував на посаді начальника обзонаречового забезпечення 975-го стрілецького полку 270-ї стрілецької дивізії. Отримав важке поранення 20 листопада 1941 р., у травні 1942 р. контужений. З серпня 1942 р. до липня 1944 р. був на посаді помічника начальника хірургічного польового рухомого шпиталю-4387 з матеріального забезпечення, потім, до кінця війни – на аналогічній посаді у шпиталі легкопоранених № 5540. Демобілізований у званні капітана в жовтні 1945 р. Нагороджений Орденом Червоної зірки та медаллю «За бойові заслуги».

№ 1

Лист написано на невеликих аркушах в лінію простим олівцем. Нагорі сторінок автором проставлені їх номери. За змістом датується не раніше вересня 1943 р.

Здравствуйте мои дорогие!!! Уж давным давно, уж более 2х лет, как по воле судьбы я не имел возможности написать вам письма. Фашистская грабармия начала топтать Ваши поля и луга и временно разлучила меня от самых близких [для] меня людей. Два года я ожидал и не терял надежду, что Кр. Армия вас освободит и снова после долгого вынужденного перерыва мы снова восстановим связь между собой, а может быть после окончательной победы увидеть друг друга. Уж давным давно задумал я взглянуть на родные поля, увидеть прекрасна ли земля. И вот долгожданный период пришел. Село Старый Орлик освобождено от // с. 2 // фашистов. Я беру карандаш в руку, а рука дрожить. Найдут ли мои написанные слова Вас. Ведь это теперь⁵ вопрос очень важный. Я видел своими глазами много такого, что лучше бы его не видеть. Гражданское население было фашистскими палачами выгнано из своих очагов и немало расстреляно ними. Какая же судьба постигла Вас? С нетерпением ожидаю от Вас письма и прошу обо всем подробно мне писать. Не забудьте написать о Вадике. Что с ним, как поживает. О себе писать теперь не буду, ибо не знаю, попадет ли это письмо к Вам. Напишу только то, что Лена и // с. 3 // Ксена эвакуировались в Сталинградскую обл. Я с ним⁶ до 1942 г. имел переписку. После этого Лена выехала и я никак не могу узнать где она. Если вы узнаете что нибудь о ней, дайте сейчас мне знать. На этом кончаю. Желаю Вам всего наилучшего, с приветом от меня, Шура. Оля, напиши пару слов. Целую, крепко, крепко, Вадю и прошу прислать мне его фото.

Мой адрес Полевая почта 29470-ц, Гриншпону А. С.

Гриншпон-448, 449

№ 2

Лист написано на стандартному бланку для військової кореспонденції. Має штамп «просмотрено» військової цензури. Адресу написано фіолетовим чорнилом, лист – простим олівцем.

Куда: СССР

Полтавская обл.

Кишенковский р-н

село Старый Орлик

5. Далі закреслено: главное.

6. Далі закреслено: имел.

Кому: Круть Иван Семен.

Адрес отправителя: Полевая почта 29470-м

Гриншпону Ал. Солом.

Здравствуйте Иван Семенович!!!

Здравствуйте Вы все, мои дорогие!!!

Передаю Вам красноармейский пламенный привет и мои наилучшие пожелания. Вадику крепкий поцелуй. Ваше письмо я получил, за что очень благодарю. Очень рад что Вы остались живы и избавились от немецкой граб.армии. Ваше замечание, что Вадим с 1941 г. находится на вашу фамилию не важно. Необходимость этого я очень хорошо понял. Просьба моя: не дайте ему очень шалить, а то разбалуются так, что никого слушать не захочет. Если можно, пришлите мне его фото. Пишите мне почаще. Я очень занят. Мы действуем и движемся понемногу вперед на запад. Последнее время очень занят. Очень хотелось бы поскорее к вам вернуться и отдохнуть в семейной обстановке. Но я не первый и не последний. Придет время, если будет на то мне счастье // об. // и увидимся. На этом кончаю. С приветом от меня, Ваш Шура.

15.02.44 г.

Гриншпон-454, 455

№ 3

Лист написано на бланку поштової картки для військової кореспонденції, синім чорнилом. Має штамп «просмотрено» військової цензури.

Город Томск

Баршидской Р. С.

г. Киев проездом

Бродский Юрий Исаевич

24.2.44

Здравствуйте, мои дорогие Ритуська и Сыночек!

Я вам уже писал о происшедших изменениях за последнее время и в связи с этим о тех перебоих в нашей переписке. Еще и сейчас я пишу вам, сидя в теплушке, в ожидании дальнейшего маршрута, при чем пока неизвестно, в каком направлении будем двигаться, а свой адрес, тем более, смогу сообщить не скоро. Одно ясно, что перекочевал из Кавказа пока на Украину. Проезжал вблизи родных мест. В Д-ск просто боялся заскочить, правда, это было не так легко, но все-же я узнал так много, что лучше я не ехал-бы в этом направлении, чтобы продлить еще некоторое время своего относительного спокойствия, находясь в абсолютном незнании положения вещей и мысленно строя фантастические планы благополучного

исхода. Что тебе Ритуска писать. Узнал я архитрагические вещи, ну и раньше всего, что очевидно всех наших давным давно никого нет. Соседка Батрак из дома № 6 по Мостовой улице⁷ показала, что маму, Олю, Исаньку, Гришу с Рукет, Фридуську и Лильку всех угнали со двора и больше их не видели. Короче говоря, она сказала, что все они убиты, так как их всех угоняли по направлению еврейского кладбища. Относительно Кати и Абрама Зиньковских не удалось установить точно ничего, как будто выехали куда-то. Тоже не знаю, относительно Саши и Абрама Бродского. Ритуська! Я больше тебе сейчас не в состоянии писать. В другой раз.

Будьте здоровы. Целую крепко. Юрий.

T-1889

№ 4

Лист написано на прямокутному аркуші, складеному у трикутник, чорним чорнилом. Має штамп «просмотрено» військової цензури.

Полевая почта 25618

Кац М. Д.

г. Днепропетр[овск]

Красногвар[дейский] райсовет

[...] Кац

На Ваше письмо о судьбе Ревзан Красногвардейский райисполком на основании проверки на месте жительства Ревзан через соседей сообщаем, Ревзан забраны в 1941 году немцами.

Председ. Райисполкома [підпис]

T-2597

Єгор Врадій¹

ГЕНОЦИДИ ТА ТОТАЛІТАРИЗМИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст. ОЧИМА ОБИВАТЕЛЯ З ПРОВІНЦІЇ

(Щоденник дніпропетровського лікаря М. Д. Мошкова)

Фонди Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» містять низку унікальних та інформативних нарративних джерел, інформація яких може значно доповнити уявлення дослідників про знакові події ХХ ст. – Голодомор, Другу світову війну та Голокост. Одним з них є щоденник дніпропетровського лікаря Миколи Дмитровича Мошкова (1879 (?)-1947), нотатки якого охоплюють часовий проміжок від жовтня 1929 р. до грудня 1944 р.

Оригінальна пам'ятка являє собою поденні записи російською мовою у блокноті – друкованому робочому щоденнику – «День за днем» за 1916 р. формату 8,5 на 16,5 см. Щоденник Мошкова містить 216 аркушів, записи на яких робилися чорнилом або хімічним олівцем. Незважаючи на те, що пам'ятка містить інформацію про події 15 років, частота записів по роках коливалася і поступово знизилася наприкінці 1942 р. Останній запис М. Д. Мошкова в щоденнику датований 1 грудня 1944 р.

Вперше окремі частини записів М. Д. Мошкова було видано дніпропетровськими краєзнавцями Г. І. Гуляєвим і Н. Д. Бусигіною у книзі «Днепропетровск глазами очевидцев: 1929–1942» у 2012 р.² У цій публікації матеріали джерела супроводжувались коментарями та спогадами упорядників, споминами інших сучасників подій. Г. І. Гуляєв і Н. Д. Бусигіна уточнили біографію М. Д. Мошкова та його сім'ї, визначили коло знайомих автора, його близьких та колег,

1. Єгор Андрійович Врадій – кандидат історичних наук, керівник наукового відділу Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума».

2. Днепропетровск глазами очевидцев: 1929–1942. / Сост., авт. предисл. и коммент. Г.И. Гуляев, Н. Д. Бусыгина. – Днепропетровск, 2012. – 144 с.

7. Цікаво, що до війни у цьому будинку мешкав також М. Д. Кац.